

*Н. Р. МАЛИШЕВА,
доктор юридичних наук*

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ КОСМІЧНОГО ПРАВА

Започаткування космічно-правових досліджень в Україні

Наприкінці минулого століття під егідою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького вперше в Україні було започатковано наукові дослідження у галузі космічного права. Точкою відліку цього процесу стало спільне рішення Національної академії наук України, Російської академії наук, Національного космічного агентства України (нині — Державне космічне агентство) та Російського аерокосмічного агентства від 2 червня 1998 р. щодо створення при Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Міжнародного центру космічного права (МЦКП) — єдиного спеціалізованого осередку космічно-правової науки на пострадянських теренах. Створення такого підрозділу було пов'язане з розпадом СРСР, космічна діяльність якого мала жорстко централізований загальносоюзний характер, управлялась із єдиного центру, на базі єдиного загальносоюзного законодавства. У 90-х роках ХХ ст. виникла потреба у створенні принципово нових правових засад поділу космічної власності колишньої союзної держави та управління тими частинами ракетно-космічного комплексу, які опинились на території новостворених держав, чому мала сприяти новостворена наукова структура.

З самого початку діяльності МЦКП було укомплектовано науковими кадрами Інституту, переважно фахівцями еколого-правового спрямування. На цей підрозділ було покладено різнобічні завдання, з одного боку, пов'язані зі сприянням становленню космічного

права як галузі національного права, з другого — з науковим супроводом правозастосовної діяльності у відповідній сфері. А у червні 2011 р. для підсилення наукової складової космічно-правового спрямування в структурі Інституту держави і права було створено самостійний відділ проблем космічного права, рік потому реорганізований у відділ проблем космічного та екологічного права.

Сьогодні космічно-правові дослідження фахівців Інституту широко відомі в світових професійних колах; науковці Інституту беруть участь у міжнародних творчих колективах з підготовки наукових видань з міжнародного та національного космічного права, виступають з доповідями на світових аерокосмічних форумах, укладають договори про співпрацю з відповідними структурами зарубіжних країн, виступають міжнародними експертами Управління ООН з питань космосу та входять до складу делегації України в Комітеті ООН з питань мирного використання космічного права та його Юридичного підкомітету. Видання Інституту та МЦКП космічно-правової спрямованості (монографічно-навчальна література, статті, збірники та коментарі законодавства, матеріали наукових форумів) виходять не лише українською, а й російською, англійською, французькою мовами, що робить їх доступними для широкого кола читачів як в Україні, так і за кордоном. У 2011 р. курс космічного права було започатковано в Київському університеті права НАН України, де викладання забезпечується співробітниками відповідного відділу Інституту.

Саме Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України сьогодні належить науковий пріоритет у розробленні правових засад: регіонального співробітництва в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях; розв'язання конфліктів, що виникають у відповідній сфері; забезпечення космічної діяльності від різного роду загроз; екологічних аспектів цієї діяльності.

Космічно-правові дослідження Інституту виникли та розвиваються не на голому місці. Вони базуються на попередніх досягненнях у розвитку міжнародного та національного космічного права, на світовій космічно-правовій доктрині, в створенні якої, починаючи з середини минулого століття, брали участь науковці та практики багатьох країн світу.

Основні етапи формування міжнародного космічного права

Термін «космічне право» в міжнародно-правовому лексиконі є порівняно новим, він виник лише у другій половині ХХ ст. Його поява була пов'язана з початком освоєння космічного простору, а космічній ері земної цивілізації — лише трохи більше ніж півстоліття: перший запуск штучного супутника Землі було здійснено Радянським Союзом 4 жовтня 1957 р. А починаючи з наступного, 1958 р., Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято низку резолюцій з питань використання космічного простору¹.

Комплексно вихідні принципи космічної діяльності було сформульовано в *Декларації правових принципів, що регулюють діяльність держав із дослідження та використання космічного простору*, прийнятій резолюцією 1962 (ХVIII) 13 грудня 1963 р.²

А вже в 1967 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято та відкрито для підписання *Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла* (далі — *Договір про космос*)³. У ньому отримали нормативне закріплення та певний розвиток принципи, раніше сформульовані в Декларації. В узагальненому вигляді ці принципи зводяться до таких основних:

— принцип свободи дослідження та використання космічного простору;

— здійснення космічної діяльності в інтересах усіх країн, незалежно від ступеня їх економічного та наукового розвитку, а космічний простір є надбанням усього людства;

¹ Див., зокрема, *Резолюція 1348 (XIII) «Питання використання космічного простору в мирних цілях»*. А/Res/1348 (XVIII) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/750/14/IMG/NR075014.pdf>; *Резолюція 1472 (XIV) «Міжнародне співробітництво в галузі мирного використання космічного простору»*. А/RES/1472 (XIV) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/145/41/IMG/NR014541.pdf>; *Резолюція 1721 (XVI) «Міжнародне співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях»*. А/RES/1721 (XVI) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/170/20/IMG/NR017020.pdf>

² *Договори* Організації Об'єднаних Націй и принципи, касаючієся космического пространства, и соответствующие резолюции / ООН. — Нью-Йорк, 2008. — С. 45–46.

³ Там само. — С. 3–9.

— космічний простір, Місяць та інші небесні тіла не підлягають національному привласненню ні шляхом проголошення на них суверенітету, ні шляхом використання чи окупації, ні будь-якими іншими засобами;

— діяльність щодо дослідження і використання космічного простору повинна здійснюватися згідно з міжнародним правом, включаючи Статут ООН;

— принцип демілітаризації космічного простору;

— космонавти є посланцями людства в космосі; у випадку аварії, катастрофи чи посадки на території іншої держави або у відкритому морі їм повинна надаватися допомога, здійснюватись їх рятування; космонавти та об'єкти, запущені в космічний простір, повинні повертатися державі, до реєстру якої занесено їх космічний корабель;

— принцип міжнародної відповідальності держав за всю діяльність у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, незалежно від того, чи здійснюється вона урядовими органами, чи неурядовими юридичними особами;

— принцип міжнародного співробітництва, взаємодопомоги, взаємності, консультацій, врахування інтересів всіх інших держав при дослідженні та використанні космічного простору;

— принцип захисту космічного довкілля від забруднення і земного довкілля — від потрапляння позаземних речовин та ін.

Протягом наступного десятиліття підвалини цієї галузі міжнародного права було практично сформовано ще чотирма основними договорами ООН з питань космосу. Це такі документи, як: *Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, запущених у космічний простір* (Угода про рятування), 1968 р.¹, *Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами* (Конвенція про відповідальність), 1972 р.², *Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір* (Конвенція про реєстрацію), 1975 р.³, *Угода про діяльність дер-*

¹ *Договори* Организации Объединенных Наций и принципы, касающиеся космического пространства, и соответствующие резолюции / ООН. — Нью-Йорк, 2008. — С. 10–14.

² Там само. — С. 15–24.

³ Там само. — С. 25–30.

жав на Місяці та інших небесних тілах (Угода про Місяць), 1979 р.¹ Таким чином, основні правові інститути космічного права було закріплено в п'яти міжнародних договорах ООН, що й на сьогодні залишаються дороговказами для держав, які здійснюють дослідження та використання космічного простору. Ці договори отримали назву «першої генерації міжнародного космічного права»². Всі принципи міжнародного космічного права, напрацьовані світовою спільнотою і зафіксовані в договорах, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН протягом 60–70-х років ХХ ст., можуть бути охарактеризовані як справедливі, збалансовані в частині дотримання інтересів усіх держав світу, як тих, що беруть безпосередню участь у дослідженні та використанні космічного простору (т.зв. космічних держав), так і тих, що використовують наслідки космічної діяльності, або яких ці наслідки прямо чи непрямо зачіпають («некосмічні» держави).

Загалом у сучасній космічно-правовій доктрині прийнято розрізняти три етапи в становленні та розвитку космічного права³. Після вищезначеного першого етапу, який інколи називають своєрідною «кавалеристською атакою» на міжнародне право і який мав на меті розроблення договірної основи космічної діяльності держав⁴, у 80–90-х роках ХХ ст. розпочався другий етап, що характеризувався помітним «пом'якшенням» підходів до міжнародно-правового регулювання космічної діяльності. У цей період резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, тобто актами «м'якого права», було сформовано другу генерацію міжнародного космічного права. Було прийнято:

¹ *Договори* Организации Объединенных Наций и принципы, касающиеся космического пространства, и соответствующие резолюции / ООН. — Нью-Йорк, 2008. — С. 31–41.

² *Yasuaki Hashimoto*. The Status of Astronauts Towards The Second Generation of Space Law. — The National Institute for Defence Studies, 2-1 Naka Meguro 2-chome, Meguro-ku, Tokyo 153 JAPAN. — 1993; *Stephan Hobe*. International Space law in its first half century // *Современные проблемы международного космического права*. — М., 2008. — С.131.

³ *Benko M., Schrogl K.-U.* Space law. Current problems and perspectives for future regulation. Introduction. — Utrecht. — 2005. — P. 1; *Hobe S.* International Space law in its first half century // *Proceedings of the forty-ninth colloquium on the law of outer space*. — Washington. — 2007. — P. 374–377.

⁴ *Жуков Г. П., Капустин А. Я.* Предисловие // *Современные проблемы международного космического права* / Под ред. Г.П. Жукова, А.Я. Капустина. — М., 2008. — С. 10.

Принципи використання державами штучних супутників Землі для міжнародного безпосереднього телевізійного мовлення, 1982 р.¹, Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі із космічного простору, 1986 р.², Принципи використання ядерних джерел енергії в космічному просторі, 1992 р.³, Декларація щодо міжнародного співробітництва в дослідженні та використанні космічного простору на благо і в інтересах всіх держав, з особливим врахуванням інтересів країн, що розвиваються, 1996 р.⁴

Нарешті, на межі тисячоліть розпочався третій етап у розвитку космічного права. Передумови для нього було створено, по-перше, переоцінкою ролі та значення космонавтики в житті суспільства. Із «екзотичної» галузі, що зосереджувала свою діяльність на дослідженні космічного простору, вона дуже швидко перетворилась на галузь, здатну на високому технологічному рівні вирішувати суто «земні» проблеми суспільного розвитку. Серед них насамперед супутникові телекомунікації, глобальні навігаційні супутникові системи, дистанційне зондування Землі та космічний моніторинг, космічна метеорологія, проблеми природокористування, запобігання і ліквідації наслідків стихійних лих, інформаційні технології, космічна медицина та охорона здоров'я, управління кліматом, забезпечення державних інтересів у галузі оборони тощо.

Диверсифікація космічної діяльності закономірно призвела й до розширення кола її суб'єктів. Аксіома часів прийняття п'яти базових міжнародних космічних договорів: «діяльність у космосі є прерогативою держав» поступилася місцем тенденції широкого залучення до відповідної сфери недержавних юридичних осіб, а також міжнародних неурядових організацій. Зазначені процеси не можуть не знаходити свого відображення в праві. Саме право як основний регулятор суспільних відносин, з одного боку, покликане надавати упорядкованості процесам, що відбуваються, закріплювати суспільні відносини, що вже склалися (регулятивна функція права), з другого

¹ *Договори* Організації Об'єднаних Націй и принципи, касаючіея космического пространства, и соответствующие резолюции / ООН. — Нью-Йорк. — 2008. — С. 48–51.

² Там само. — С. 52–56.

³ Там само. — С. 57–65.

⁴ Там само. — С. 66–68.

ж — прогнозувати і навіть стимулювати їх подальший розвиток (прогностична функція права та функція випереджаючого регулювання).

Швидка комерціалізація космічної діяльності сприяла перенесенню центру регулювання цієї галузі з міжнародно-правового на національний рівень. Що ж стосується міжнародного космічного права, сьогодні людство переживає етап його переосмислення. З формально-юридичного погляду, цей етап можна було б визначити як стагнацію у відповідній галузі, адже протягом останніх п'ятнадцяти років практично не відбулося жодної серйозної події, яку можна охарактеризувати як прогресивний розвиток відповідної галузі. А дві—три космічно-правові резолюції Генеральної Асамблеї ООН можна радше віднести до актів тлумачення вже чинних норм міжнародних договорів, ніж до актів міжнародного правотворення¹.

Таке становище пов'язане не з відсутністю потреби в прогресивному розвитку відповідної галузі міжнародного права, а скоріше — з відмінністю у підходах різних груп держав до базових засад регулювання космічної діяльності, що не дає змоги досягти консенсусу щодо подальших шляхів удосконалення міжнародного космічного права, про що докладніше буде нижче.

Становлення та розвиток доктринальних космічно-правових досліджень у ХХ ст.

Міжнародне космічне право формувалось під впливом численних наукових досліджень вітчизняних (радянських) та зарубіжних правознавців. Головним осередком формулювання наукових ідей і принципів став Комітет ООН з питань дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (Комітет з космосу) і особливо його Юридичний підкомітет².

На наукових позиціях, покладених у 60–70-х роках в основу норм «новонародженого» міжнародного космічного права, не могли не

¹ Див., зокрема: *Резолюція* 59/115 від 10 грудня 2004 р. «Застосування концепції «держави запуску» // Договори Організації Об'єднаних Націй і принципи, касаючіяся космічного простору / ООН. — Нью-Йорк. — 2008. — С. 77–78; *Резолюція* 62/101 від 17 грудня 2007 р. «Рекомендації щодо вдосконалення практики реєстрації космічних об'єктів державами і міжнародними міжурядовими організаціями» // Там само. — С.79–83.

² Для успішного виконання покладених на нього завдань Комітет з космосу в 1962 р. створив два підкомітети — Юридичний і Науково-технічний.

відбитися ті політичні процеси, що в ті часи домінували в світі. Адже на цей період припадає пік т. зв. холодної війни. А під час обговорення майбутнього правового режиму діяльності в космосі, у його освоєнні брали участь лише дві держави — СРСР та США. Саме навколо них формувались позиції міжнародної спільноти щодо правових принципів відповідної діяльності. І, як не парадоксально, завдяки саме холодній війні і приблизному паритетові, який встановився в 60-х роках ХХ ст. між колишнім СРСР і США в частині освоєння космосу, й були напрацьовані відповідні справедливі принципи космічної діяльності. Адже в умовах жорсткої конкуренції жодна з двох наддержав не була на сто відсотків упевнена, що зможе першою дістатися космосу та небесних тіл і таким чином отримати пріоритет у її освоєнні. Саме тому в Юридичному підкомітеті Комітету ООН з мирного використання космічного простору було досягнуто консенсус з приводу закріплення основоположних принципів міжнародного космічного права. І якими б не були мотивація та передумови розроблення міжнародних договорів по космосу першої генерації, їх головними постулатами стали забезпечення безпеки, впорядкованості космічної діяльності, справедливий розподіл її наслідків. Саме ці етично вивірені принципи забезпечили Договору про космос реноме найуспішнішого продукту нормотворчості в рамках ООН¹.

Крім вироблення концептуальних засад майбутнього космічного права під егідою Комітету ООН з космосу, космічно-правові дослідження паралельно здійснювались під егідою провідних світових університетів, наукових установ, а також визначними юристами-практиками того часу. Розвитку космічно-правової науки сприяло й створення 4 вересня 1951 р. у Лондоні професійної неурядової організації — Міжнародної астронавтичної федерації (МАФ)², під егідою

¹ Жуков Г. П. 40 лет Договору о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела // Современные проблемы международного космического права. — М., 2008. — С. 82.

² *History of the IAF* // International Astronautical Federation. Connecting space people. — Home page [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.iafastro.net/?id=92>

якої почали скликатися щорічні міжнародні астронавтичні конгреси, що тривають до цього часу¹.

Аналіз витоків космічно-правової науки був би неповним, якби ми не згадали тих науковців і юристів-практиків, які ще до початку космічної ери вже робили перші наукові припущення, висували гіпотези можливих напрямів розвитку космічного права. Серед таких фахівців слід назвати насамперед Е. Лауде (1910 р.), В. Мандла (1932 р.), А. Кларка (1946 р.), А. Мейера та інших, які здебільшого в процесі повітряно-правових досліджень доходили думки про те, що для регулювання нових правовідносин, які можуть виникнути в зв'язку зі специфічними особливостями космічних польотів (середовище, швидкість, висота), виникне потреба й у новому праві².

З кінця 50-х років ХХ ст. окремі вчені та практики міжнародних відносин усвідомили необхідність космічно-правових досліджень і організації відповідної освіти фахівців-правознавців. Серед тих, хто робив перші кроки в справі започаткування космічно-правових досліджень, у світі відзначились дві видатні постаті — посол Аргентини Альдо Армандо Кокка³ і французький професор міжнародного права Ежен Пепен⁴. Так, саме послу А. А. Кокку належить ідея введення в міжнародно-правовий обіг принципу «спільного надбання людства»⁵, що отримав свою першу реалізацію в міжнародному морському праві, будучи згодом перенесеним і до міжнародного космічного права⁶.

¹ Останній 64-й конгрес МАФ відбувся у 2013 р. у Китаї, грант на участь у якому, разом із почесним званням «Майбутній космічний лідер» від МАФ отримала молодий науковий співробітник Інституту О. С. Стельмах / 64-th International Astronautical Congress, 23–27 september 2013 Beijing, China. Home [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ia2013.org/dct/page/1>

² *Международное космическое право: Учебник* / Отв. ред. Г. П. Жуков, Ю. М. Колосов. — М., 1999. — С. 28–35.

³ *Aldo Armando Cocca*. Los Primeros Estudios Juridicos en la Universidad de Cordoba. — Buenos-Aires, 1950.

⁴ *Eugène Pépin*. Géographie de la circulation aérienne // *Revue de la géographie de Lyon*. — Année 1957. Volume 32. — Numéro 32–3. — P. 264–265.

⁵ *Gabriel Lafferranderie*. Faut-il toujours enseigner le droit de l'espace? // *German Journal of Air and Space Law*. — 2006. — ZLW 56. Jg. 4. — P. 519.

⁶ Докл. про витоки космічно-правової науки див.: *Малишева Н. Р.* Доктрина космічного права та основні тенденції її розвитку // *Правова доктрина України: У 5 т. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права* / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. — С. 798–809.

Суттєвий внесок у розвиток доктрини космічного права було зроблено й радянською науковою школою, що, зважаючи на особливості галузі, тривалий час зосереджувалася виключно в Москві. Найбільш помітною постаттю в цьому ряду був Є. Коровін, під керівництвом якого в межах Академії наук СРСР у 1959 р. була створена і до 1965 р. активно діяла Комісія з правових питань міжпланетного простору. В роботі Комісії брали участь такі визначні вчені в галузі міжнародного права, як Г. Жуков, Ю. Колосов, Г. Задорожний, В. Верещетін, Е. Василевська-Жукова, Ф. Ковальов, І. Чепров та ін.

Одночасно дослідження з космічного права починають проводитись в Інституті держави і права АН СРСР, де під керівництвом Г. Жукова вже в 1961 р. створюється проблемна група з космічного права, до якої, крім нього, увійшли Е. Василевська-Жукова та П. Лукін¹. З початку 80-х років до плеяди вищеназваних вчених долучаються нові науковці: О. Каменецька, А. Парадов, Р. Деканозов, Г. Даниленко, А. Терехов, А. Рубанов, В. Липунов та ін. Можна сміливо стверджувати, що в 60–80-х роках ХХ ст. радянська, а фактично «московська» школа міжнародного космічного права була однією з найпотужніших у світі. Так, радянською школою міжнародного космічного права були глибоко розроблені питання міжнародного співробітництва в освоєнні космосу і ролі та місця ООН у регламентації космічної діяльності, правових заходів запобігання перенесенню гонки озброєнь на космос і демілітаризації космічного простору, правового статусу космічних об'єктів та космонавтів, особливості реалізації принципу непривласнення Місяця та інших небесних тіл². У цей

¹ Докл.: Жуков Г. П. Наука международного космического права // Международное космическое право: Учебник / Отв. ред. Г. П. Жуков, Ю. М. Колосов. — М., 1999. — С. 18–28.

² Див., зокрема: Коровин Е. А. О международном режиме космического пространства // Международная жизнь. — 1959. — № 1; Задорожний Г. П. Атом, космос, мировая политика. — М., 1958; Ковалев Ф. Н., Чепров И. И. Искусственные спутники Земли и международное право // Советский ежегодник международного права. — М., 1958; Осницкая Г. А. К вопросу о межпланетном праве // Советское государство и право. — 1958. — № 7; Жуков Г. П. Космос и международные отношения. — М., 1961; Космос и международное право / Под ред. Е. А. Коровина. — М., 1962; Космос и международное сотрудничество / Под ред. Г. П. Жукова. — М., 1963; Осницкая Г. А. Освоение космоса и международное право. — М., 1962; Жуков Г. П. Космическое право. — М., 1966; Колосов Ю. М. Борьба за мирный космос. — М., 1968 и др.

період були запропоновані продуктивні підходи до розмежування повітряного та космічного просторів¹, розроблено концепцію «зоряного миру», вироблені ключові підходи до недопущення забруднення космосу. Аналізуються теоретичні проблеми міжнародного співробітництва, доводиться необхідність створення Всесвітньої космічної організації, обмеження застосування ядерних джерел енергії у космосі, аналізується правовий режим пілотованої космонавтики, а також правовий статус навколосемних космічних станцій².

Таким чином, у монографічних, навчальних та науково-популярних виданнях радянських учених 60–70-х років ХХ ст. досліджувалась низка доктринальних проблем, які згодом ставали ключовими при виробленні правового режиму космічної діяльності під егідою Комітету ООН з космосу та інших міжнародних організацій. Завжди активна позиція радянської делегації в Комітеті ООН з космосу й обох його підкомітетах завжди відіграла вирішальну або суттєву роль при обговоренні та прийнятті рішень з ключових питань правової регламентації космічної діяльності.

Найбільш визнаними осередками науки та освіти в галузі космічного права, крім СРСР³, вже в 60–70-х роках ХХ ст. стають Аргентина⁴ та Сполучені Штати Америки⁵, де наукові дослідження почи-

¹ Даниленко Г. М. Граница между воздушным и космическим пространством в современном международном праве // Советское государство и право. — 1984. — № 9.

² Докл. див. Малишева Н. Р. Доктрина космічного права та основні тенденції її розвитку // Правова доктрина України: У 5 т. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. — С. 804–813.

³ У Московському університеті Дружби народів відповідний курс було введено професором Г. П. Жуковим в 1965 р. (Жуков Г. П. Преподавание международного космического права в России. — Статус, применение и прогрессивное развитие международного и национального космического права. — С. 114).

⁴ Зародження й поширення космічно-правової науки та освіти в Аргентині й деяких інших країнах Латинської Америки було пов'язане з ім'ям А. А. Кокка, а трохи згодом — ще й Маурін Вілліямс (Ensenanza del derecho internacional aplicado al espacio ultraterrestre y las comunicaciones espaciales. — Buenos Aires. — 1972. — UNESCO-CONTE).

⁵ Джоанна И. Г. Образование в области аэрокосмического права в Университете Миссисипи. — Статус, применение и прогрессивное развитие международного и национального космического права. — С. 118, Lafferanderie G. Faut-il toujours enseigner le droit de l'espace? // German Journal of Air and Space Law. — 2006. — ZLW 56. Jg. 4. — P. 520.

нають здійснюватись, а освітянські курси міжнародного космічного права вводяться на юридичних факультетах багатьох університетів або як частина курсів міжнародного публічного права, або як самостійні.

У цей же період у різних куточках світу починають виникати інститути та центри, що спеціалізуються на космічному праві. Так, Університет МакГілл (Канада) став першим у світі навчальним закладом, де з 1963 р. було введено курс космічного права (як опційний)¹, а трохи пізніше створено Інститут повітряного та космічного права². У другій половині 60-х років Національний центр дистанційного зондування Землі і космічного права створюється в Університеті Міссісіпі (США)³. У 70–80-х роках ХХ ст. спеціалізовані наукові космічно-правові центри виникають в інших куточках світу: в Кьольні (ФРН) — Інститут повітряного і космічного права; у Лейдені (Нідерланди) — Міжнародний інститут повітряного і космічного права; у Парижі (Франція) — Інститут космічного права і телекомунікацій Університету Париж-11. Значний внесок у розвиток космічно-правової науки та освіти зробив Європейський центр космічного права, що був утворений у 1989 р. за ініціативою Європейського космічного агентства⁴. Нарешті, в 1998 р., як зазначалось, у Києві при Інституті держави і права НАН України створюється Міжнародний центр космічного права, а в 2011 р. — відділ космічного права цього ж Інституту.

¹ Насправді до цього часу не вщухає суперечка між цим Університетом і Університетом Міссісіпі (США) стосовно першості введення відповідного курсу (точної офіційної інформації щодо початку викладання відповідного курсу проф. Горовом немає).

² *Рам Джаху, Пауль Стефан Демпси*. Інститут воздушного и космического права Университета McGill: воспитание нового поколения космических юристов // Статус, применение и прогрессивное развитие международного и национального космического права. — С. 105–117.

³ Перші центри космічного права в США з'явилися в другій половині 60-х років в Університеті Міссісіпі і були пов'язані з ім'ям д-ра Стефана Горова (Gorove, Steven (Editor). *The Teaching of Space Law around the World*. L.Q.C. Lamar Society of International Law. Monograph Series. — W. 4, University of Mississippi Center, 1983).

⁴ Див. офіційний сайт ЄЦКП [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.esa.int/.../SEMPZMGHZTD_0.html

З середини 80-х майже до кінця 90-х років ХХ ст. не тільки в Радянському Союзі та в державах, що утворились після його розпаду, а й скрізь у світі спостерігається зниження інтересу до космічно-правової проблематики. Якщо переглянути матеріали колоквиумів, симпозіумів, семінарів, що відбувалися в галузі космічного права в цей період, то можна констатувати майже повну відсутність свіжих ідей, що могли б спонукати до прогресивного розвитку відповідної галузі міжнародного права.

Певне пожвавлення наукових досліджень космічно-правової проблематики спостерігається на межі ХХ та ХХІ ст. Поштовх їм був даний Третьою всесвітньою конференцією ООН з космічного права — ЮНІСПЕЙС—ІІІ (Відень—1999), що відбулася під егідою Комітету ООН з космосу і мала найбільше значення для розвитку доктрини космічного права, оскільки висунула на порядок денний низку питань, що потребували подальшого теоретичного опрацювання і правового опосередкування. Це й питання охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів; значення космічних досліджень для забезпечення безпеки, розвитку і добробуту людства; захисту космічного простору; забезпечення доступу держав, що розвиваються, до космічних досліджень і їх результатів; окремим блоком уперше розглядалися питання космічної науки та освіти, аналізувалися можливості освіти в космічній галузі, поліпшення і координації навчальних програм з космічної науки та технології. ЮНІСПЕЙС—ІІІ також закликала до створення комплексної глобальної системи попередження і пом'якшення наслідків стихійних лих і надання у зв'язку з цим взаємодопомоги на основі використання космічної техніки та ін. Після ЮНІСПЕЙС—ІІІ можна констатувати суттєве зростання у світі інтересу до космічної діяльності в цілому і до розвитку космічного права зокрема.

Відаючи належне високій якості міжнародних договорів з питань космічної діяльності першої генерації, не можна не зазначити, що за півстоліття, що минуло відтоді, відбулися суттєві зрушення як в обсязі, так і в спрямованості космічної діяльності. Така діяльність змінює свою спрямованість, дедалі більше схиляючись до її прикладних видів. Упродовж останніх 20—25 років більше двох десятків держав створили і продовжують розвивати національне космічне законодавство. Однак залишається низка проблем, які чекають

розв'язання в контексті прогресивного розвитку міжнародного космічного права, його співвідношення з національними правовими системами. Саме вони визначатимуть майбутню спрямованість наукових космічно-правових досліджень Інституту. Зупинимось на деяких з них.

Доктрина демілітаризації космосу та її розвиток у ХХ ст.

Статтею 4 Договору про космос закріплено обов'язок держав не виводити на орбіту навколо Землі будь-які об'єкти з ядерною зброєю чи будь-якими іншими видами зброї масового знищення, не встановлювати таку зброю на небесних тілах і не розміщувати його в космічному просторі іншим чином. Місяць та інші небесні тіла використовуються всіма державами — учасницями Договору виключно в мирних цілях. Заборонено створення на небесних тілах військових баз, споруд і укріплень, випробування *будь-яких типів зброї* і проведення військових маневрів (виділено мною. — *Н. М.*).

Таким чином, Договором про космос проголошено принцип не повної, а часткової демілітаризації космічного простору (від ядерної зброї та будь-яких інших видів зброї масового знищення: хімічної, біологічної та подібних за руйнівною силою озброєнь), але повної демілітаризації Місяця та інших небесних тіл (їх використання державами лише в мирних цілях, заборона випробування тут будь-яких типів зброї).

Відповідна двоїстість принципу демілітаризації космосу вже справила й продовжує справляти негативний вплив на розвиток космічної діяльності, зокрема її військової складової.

Так, ще у липні 1982 р. Президент США Рональд Рейган проголосив програму воєнізації космічного простору, а саме — видав директиву, відповідно до якої зусилля США щодо освоєння космосу на наступне десятиліття мали бути орієнтовані на створення і розгортання на навколосемній орбіті низки нових систем озброєнь.

Нова сторінка мілітаризації космосу була також пов'язана зі Сполученими Штатами Америки, де в 2006 р. Президентом Бушем було підписано документ під назвою «Національна космічна політика», який перекреслив Концепцію мирного використання космічного простору, затверджену в 1996 р. адміністрацією Президента Білла Клінтона. Космос було оголошено «зоною інтересів США», «одним із найголовніших компонентів системи забезпечення економічної і

національної безпеки країни». Документом обґрунтовується право Вашингтона перешкоджати проникненню в космос країн, що «становлять загрозу для національних інтересів США»; передбачено низку заходів, які повною мірою вписуються в рамки мілітаризації космічного простору.

Позиція США, на жаль, не стала унікальною. Так, 12 січня 2007 р. Китаєм проведено успішне випробування балістичної ракети середнього радіусу дії, якою було збито китайський же метеорологічний супутник «Фен Юнь–1С» («Вітер і хмара»). У відповідь на офіційні протести багатьох держав китайська сторона небезпідставно посилювалась на відсутність норми міжнародного права, яка нею була порушена, адже в космічному просторі заборонене використання лише ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, а застосована Китаєм протисупутникова балістична ракета не належить до жодної з цих категорій. Вважаємо, що подібні небезпечні сигнали повинні прискорити розроблення міжнародно-правового інструменту, який би поставив однозначний заслон мілітаризації космосу і безумовно сприяв посиленню міжнародно-правового режиму безпеки космічного простору.

Делімітація повітряного та космічного просторів як основа розмежування режимів авіаційної та космічної діяльності

Близько трьох десятиліть під егідою Комітету ООН з космосу розглядається питання делімітації повітряного та космічного простору. Це питання складне, а необхідність його вирішення пов'язане з тим, що, з одного боку, не існує природної межі між повітрям та космосом; а потреба її визначення зумовлена різницею в правових режимах повітряного простору, з одного боку, і космічного — з другого. Суттєва різниця між цими двома типами середовищ виражається в тому, що повітряний простір поділяється на національний (що знаходиться під суверенітетом конкретної держави) та міжнародний, а космічний є неподільним, знаходиться «у загальному користуванні», а його дослідження і використання здійснюється на благо і в інтересах усього людства. Для космосу, на відміну від повітряного простору, встановлено заборону на розміщення ядерної зброї та всіх інших видів зброї масового знищення. Необхідність делімітації між двома типами середовищ здебільшого пов'язують із правовою специфікою космічної діяльності, з одного боку, і авіаційної — з другого. Для

космічних об'єктів встановлено єдиний міжнародний реєстр (Конвенція про реєстрацію), тоді як реєстрація повітряних суден здійснюється лише на національному рівні. Держава не несе відповідальності за шкоду, заподіяну в результаті авіаційної діяльності приватних юридичних осіб, що перебувають під її юрисдикцією, одночасно вона несе відповідальність за шкоду, заподіяну в результаті національної космічної діяльності, незалежно від того, яким суб'єктом така шкода заподіяна (Конвенція про відповідальність) тощо¹.

Невирішеність до цього часу питання пов'язана передусім з наявністю двох протилежних підходів держав до його розв'язання — територіального (просторового) та функціонального. Прихильники першого вважають, що слід на міжнародно-правовому рівні чітко визначити верхню межу повітряного простору, яка одночасно буде й нижньою межею космічного простору², а їх опоненти не бачать потреби у визначенні такої межі, розмежовуючи космічну й авіаційну діяльність залежно від функціонального призначення літального апарату. Відсутність міжнародно-правового регулювання відповідного питання призвела до того, що держави в рамках свого національного законодавства почали самостійно визначати лімітаційні межі відповідних просторів, що є шкідливою і навіть небезпечною тенденцією.

Вважаємо, що проблема делімітації цих двох середовищ потребує свого концептуального опрацювання на доктринальному рівні з урахуванням всіх сучасних реалій, зокрема, розвитку суборбітальної космонавтики.

Навколоземний космічний простір — спільне надбання людства чи його «сміттєзвалище»?

Прийнято вважати, що міжнародне космічне право створювалось в т.зв. доєкологічну еру, коли проблема охорони довкілля ще не набула сьогоденної гостроти, а тому вважалась другорядною, пев-

¹ *Международное космическое право.* — М., 1999. — С. 58–59.

² Ще в 1979 р. СРСР вніс у Комітет ООН з космосу документ під назвою «Проект основних положень резолюції Генеральної Асамблеї ООН з питання розмежування повітряного і космічного простору і правового статусу космічного простору, в якому проходять орбіти геостационарних супутників», в якому пропонувалась нижня межа космічного простору з висоти 100–110 км над рівнем океану.

ним чином «екзотичною»; такою, що не потребувала вжиття першочергових заходів. З цим пов'язана відсутність системного регулювання на міжнародно-правовому рівні всіх екологічних проблем, які можуть виникати в процесі дослідження та використання космічного простору.

Тому закріплення ст. 9 Договору про космос принципу уникнення шкідливого забруднення Місяця та інших небесних тіл, а також несприятливих змін земного середовища внаслідок доставки позаземної речовини вважається кульмінацією перспективного космічно-правового регулювання.

На межі ХХ–ХХІ ст., однак, виникла велика кількість екологічних проблем космічної діяльності, що потребують відображення в праві. Це й проблеми еколого-правового статусу космонавтів та інших учасників космічних польотів, й питання забруднення внаслідок космічної діяльності довкілля Землі, і проблеми радіаційного забруднення, пов'язані з використанням ядерних джерел енергії в космосі, і низка інших. Серед них в останнє десятиріччя на перший план вийшла проблема т.зв. космічного сміття.

За роки розвитку світової космонавтики було проведено понад 5 тис. запусків, у результаті в космос було запущено приблизно 8 тис. космічних об'єктів¹; з них наразі в космічному просторі функціонують (тобто виконують корисні функції, які відповідають їх цільовому призначенню) трохи більше 300 об'єктів. Інші припинили своє існування, перетворившись на «космічне сміття». Частина таких відпрацьованих об'єктів повертається на Землю, спалюється в навколосезній атмосфері або затоплюється в океані; інша частина виводиться з робочої орбіти, але залишається в космосі на невизначений термін, або знищується шляхом вибуху (фрагментації). У результаті замість одного діючого об'єкта на орбіті залишається велика кількість уламків. Саме ця частина об'єктів і становить загрозу для космічного середовища, саме вони створюють перешкоду для нормального функціонування діючих об'єктів.

За роки розвитку практичної космонавтики на орбіті здійснено понад 200 вибухів, у результаті яких було утворено 13 тис. об'єктів космічного сміття розміром більше 10 см, 200 тис. об'єктів — між 1 і

¹ *Огородов Дм.* Права на космос // Вокруг света. — 2008. — № 7.

10 см і більше 35 млн — між 0,1 і 1 см. У цьому контексті варто зазначити, що тільки вищезгаданий експеримент Китаю по знищенню свого супутника за допомогою протисупутникової ракети призвів до утворення 40 тис. уламків розміром від 1 до 10 см і кількох десятків мільйонів — менше одного сантиметра¹.

Проблеми поводження з таким космічним «сміттям» на сьогодні обговорюються переважно на науково-правовому рівні: напрацьовується понятійний апарат відповідної сфери, дискутуються проблеми регулювання космічного руху, оскільки вже зареєстровані випадки зіткнень космічних об'єктів з фрагментами «сміття». Важливим для реалізації Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами, є вирішення проблеми реєстрації об'єктів космічного «сміття» й ідентифікація держави реєстрації.

Ряд офіційних документів щодо цього прийнято на рівні Європейського космічного агентства². Це, зокрема, документ «Європейське співробітництво з космічної стандартизації»³. Міжагентський комітет з космічного сміття в 2007 р. затвердив Керівні настанови з мінімізації космічного сміття⁴, де зроблена спроба дати визначення «космічного сміття». Документ з аналогічною назвою було прийнято й під егідою Комітету з космічних досліджень (КОСПАР) — міждисциплінарного органу Міжнародної ради з питань космічної науки⁵. Обидва ці документи, однак, мають для держав лише індикативний характер, до рівня затвердження резолюцією ГА ООН ні ці документи, ні жоден інший з тих, що в останні роки розглядалися під егідою різних міжнародних структур, поки не дійшли.

Проблема залишається «білою плямою» сучасного міжнародного космічного права і створює серйозну загрозу безпеці реалізації кос-

¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://fr.academic.ru/dic.nsf/frwiki>

² Див. *European Space Agency*. Home page [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.esa.int

³ *European Cooperation for Space Standartization, ECSS* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ecss.nl/>

⁴ Руководящие принципы Комитета по использованию космического пространства в мирных целях по предупреждению образования космического мусора [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/space_debris.shtml; www.iadc-online.org

⁵ *Planetary Protection Policy (COSPAR), 2002* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cosparhq.cnes.fr/Scistr/Policy.htm>.

мічних проектів і програм, у тому числі пілотованій космонавтиці. Існує й низка інших проблем, які чекають наукового дослідження для того, щоб космічний простір у недалекому майбутньому не став «сміттєзвалищем» відпрацьованих елементів минулої космічної діяльності.

Необхідність доктринального опрацювання правового статусу космічних туристів

На зламі тисячоліть із швидкою комерціалізацією космонавтики на арену космічної діяльності почали активно виходити приватні структури. Не обминула ця тенденція і пілотованої космонавтики. Термін «космічний туризм» став уперше використовуватись у зв'язку з Міжнародною космічною станцією (МКС) в значенні *польотів у космос чи на навколоземну космічну орбіту в розважальних чи пізнавальних цілях, що фінансуються із власних коштів чи інших приватних джерел*. Перші вісім туристів здійснили подорожі на Російський сегмент МКС вже в XXI ст.¹ за допомогою російських космічних кораблів «Союз». І хоча кількість тих, хто вже відвідав космос у розважальних цілях і на власні кошти, поки вимірюється одиницями, бажаючих здійснити космічну подорож уже зараз налічується кілька сотень². Можна при цьому прогнозувати, що ринок послуг з космічного туризму стрімко зростатиме, а види послуг, що при цьому будуть пропонуватися, урізноманітняться. Так, зокрема, вже зараз окремими комерційними структурами різних країн світу розробляються проекти створення власних космічних кораблів для «туризму» і «орбітальних готелів» для довготривалого перебування туристів на навколоземній орбіті³.

Розвиток космічного туризму, яким рухають прагнення людей до нового і небаченого, у доктринально-правовій площині викликає чимало запитань. Перше і головне серед них: чи достатнім є міжнародно-правовий режим, закріплений чинними міжнародними дого-

¹ Вісім перших польотів космічних туристів було здійснено у 2001–2009 рр.

² Йдеться лише про осіб, які офіційно виявили бажання стати космічними туристами, внісши відповідну заставу. Так, за даними британської компанії «Virgin Galactic», що планує надавати послуги з подорожей на навколоземну орбіту, придбанням космічних «путівок» зацікавилось вже понад 300 осіб.

³ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.linternaute.com/actualite/voyager/05/tourisme-espace/tourisme-spatial.shtml>

ворами ООН з космосу, для забезпечення «туристичної» діяльності в космосі?

Для відповіді на це запитання важливо з'ясувати, чи є космічні туристи космонавтами (астронавтами) в розумінні чинного міжнародного космічного права, а значить, чи поширюються на них (якщо так, то якою мірою) норми, що регламентують правовий статус космонавтів? Чи потребує правовий режим космічних туристів спеціального регулювання; якщо так, то на якому рівні: міжнародно-правовому чи національно-правовому? В яких напрямках слід здійснювати правове регулювання статусу космічних туристів і режиму космічно-туристичної діяльності як такої?

Роблячи попередні висновки, зазначимо, що відповідно до чинних норм міжнародного космічного права космічні туристи не можуть повною мірою бути віднесені до категорії космонавтів, водночас під час космічних польотів вони мають ряд спільних ознак, що дає підстави поширювати на туристів правовий режим космонавтів як посланців людства в космосі.

Цієї констатації, однак, недостатньо, щоб визнати правовий режим космічних туристів адекватним вимогам часу і таким, що знімає всі питання, пов'язані з регулюванням цього виду діяльності.

Вдосконалення відповідного правового режиму вимагає на доктринальному рівні визначитись також з низкою проблем, пов'язаних з неоднорідністю діяльності, яка сьогодні підпадає під категорію «космічний туризм». Вже зараз можна виділити два різних з технічного та правового поглядів види цієї діяльності: 1) власне «космічний» туризм, з допомогою якого можна, зокрема, дістатися на МКС, а космічний корабель запускається з космодрому ракетноносіями; 2) суборбітальні короткочасні подорожі, що є менш дорогими¹, а тому більш доступними; такий туризм планується широко розвивати найближчим часом, переважно з допомогою високотехнологічних реактивних літаків, що запускатимуться з аеродромів або т.зв. космічних портів. Другий з виділених тут видів діяльності, хоча й підпадає за своєю спрямованістю під ознаки космічного туризму і офі-

¹ Вартість «путівки» на таку подорож сягає 200–300 тис. доларів США, тоді як туристичне відвідання МКС сьогодні коштує 20–35 млн доларів США. — Див., зокрема [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.russianspain.com/news/article553.html.

ційно саме так називається, однак викликає сумніви з точки зору режиму міжнародно-правового регулювання, якому має бути підпорядкований: режиму космічного чи повітряного права. Різними є й режими відповідальності за шкоду, заподіяну такими об'єктами: космічними — абсолютна відповідальність, передбачена Конвенцією про відповідальність (1972 р.), а авіаційними — відповідальність, передбачена Конвенцією про збитки, завдані іноземними повітряними суднами третім особам на поверхні (Рим, 7 жовтня 1952 р.)¹.

Оновленої регламентації в контексті космічного туризму потребує як повітряне, так і космічне право. Оскільки суборбітальні польоти «туристів» переважно здійснюються в повітряному просторі, а вихід у космічний простір при цьому відбувається на короткий проміжок часу, ніби «транзитом», то така діяльність має підпадати під визначення «авіаційної», тобто такої, що перебуває під юрисдикцією держави, над територією якої вона проходить. Тому на цю діяльність має поширюватись весь масив як міжнародного повітряного права, так і національного повітряного законодавства відповідної держави, під юрисдикцією якої дана діяльність відбувається. Водночас, зважаючи на специфіку суборбітальних польотів, слід на національному рівні передбачити регулювання особливостей цих польотів як таких, що пов'язані з підвищеним ризиком. Не можна виключити й застосування до деяких правовідносин, які можуть тут виникнути, й норм космічного права (наприклад, правовідносини щодо рятування космонавтів у разі екстремальних обставин).

У випадку ж з туризмом на МКС, або в інших випадках, коли туристи перебувають на космічному кораблі, який виводиться на навколоземну орбіту або далі в космічний простір з допомогою ракети-носія, слід застосовувати до відповідних об'єктів режим космічних, з поширенням на такі польоти дії норм міжнародного космічного права.

На сьогодні «білими плямами» в праві залишаються також питання, пов'язані з розподілом відповідальності між туристом, туроператором та виконавцем відповідної послуги, гарантуванням безпеки космічних туристів, критеріями відбору, особливостями передпо-

¹ Україна не є стороною цієї Конвенції. Див. *Статус* Конвенції ІКАО. Міжнародний документ від 01.11.2001[Електронний ресурс]. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.

льотної підготовки тощо. Ці питання виходять і на більш широкий контекст, пов'язаний з місцем і роллю держави в особі її уповноважених органів щодо забезпечення відповідної діяльності та контролю за її здійсненням.

Антропоцентризм міжнародного космічного права в контексті існування гіпотетичних позаземних цивілізацій

Міжнародне космічне право регулює діяльність за просторовими межами традиційної життєдіяльності людської цивілізації: планети Земля та повітряного простору навколо неї. Діяльність з дослідження та використання космічного простору — це певною мірою посягання на інші, маловивчені світи. У початковий період освоєння космосу і пов'язаного з ним виникнення космічного права люди ще не могли достеменно знати, чи єдині ми у Всесвіті. Та й у теперішній час — це лише презумпція, що базується на тому, що ні в нашій Сонячній системі, ні за її межами землянами поки що не було виявлено жодного реального підтвердження життєдіяльності. Саме тому міжнародне космічне право, як першої, так і другої генерації, абсолютно антропоцентричне; воно виходить з того, що людська цивілізація є єдиною у Всесвіті. Єдиним винятком з цього загального правила можна з певною мірою умовності вважати положення параграфу 3 ст. 5 Угоди про Місяць: «...держави-учасниці невідкладно інформують Генерального секретаря, а також громадськість і міжнародне наукове співтовариство про ознаки будь-якого виду органічного життя».

Загалом, розглядаючи під відповідним кутом зору основні міжнародно-правові принципи космічного права, можна побачити, що жоден з них не «пристосований» до умов можливої зустрічі з позаземними цивілізаціями. Ці потенційні відносини ніби «винесено за дужки» міжнародного космічного права. І зовсім іншого значення набуває закріплений ст. 1 Договору про космос підхід до космосу як спільного надбання *людства* (виділено мною. — *Н. М.*). Базове припущення тут: весь космічний простір — це велика безхазяйна територія, а людство — хазяїн Всесвіту. Така позиція здатна була б піти далі, відкривши нову сторінку колонізації, а саме — вихід процесу привласнення безхазяйних територій за межі Землі та його перенесення в космічний простір. На щастя, цього не сталося, і знов-таки завдяки приблизному паритету сил СРСР та США у 60–70-х роках ХХ ст. і їх обопільним побоюванням стосовно права першого. Принцип непри-

власнення Місяця та інших небесних тіл, закріплений у цей період міжнародним космічним правом, звісно був спрямований на неотримання жодною з «земних» держав права колонізації космосу. Водночас непрямо цей принцип можна визнати також регулятором відносин між землянами й потенційними позаземними цивілізаціями. Чи долучилась доктрина до відповідних аспектів можливого розвитку міжнародного космічного права?

Дуже обережні перші кроки вченими були зроблені, ще починаючи з другої половини ХХ ст. Так, у постановочному сенсі з'являлись передбачення виникнення в майбутньому міжпланетного права (Е. Хейлі), космічного метаправа (Е. Фазан, С. Малков¹, І. Андрушко²).

Під егідою Міжнародної академії астронавтики та Міжнародного інституту космічного права напрацьована Декларація правових принципів, що стосується діяльності, яка настає після виявлення позаземних цивілізацій (1989 р.). І хоча ця Декларація має суто науковий, а не нормативний характер, в доктринальній площині вона може бути покладена в основу правотворчих робіт у відповідному напрямі і навіть спонукати до перегляду деяких вихідних принципів міжнародного космічного права.

Межі дії міжнародного космічного права та заповнення його прогалін національним космічним законодавством

На жаль, доводиться констатувати, що міжнародне космічне право, що сформувалось у 60–70-х роках ХХ ст., у ХХІ ст. вже не в змозі виконувати функції випереджаючого регулювання. Більше того, ця галузь міжнародного права сьогодні не встигає вчасно пристосуватися до бурхливих змін у регульованих космічних відносинах. Адже механізми напрацювання нових міжнародно-правових інструментів під егідою ООН є настільки ж складними, наскільки й інертними. Наразі можна навіть вести мову про своєрідну кризу міжнародного космічного права, коли кількість суб'єктів космічної діяльності невпинно зростає, предмет її суттєво розширюється, а міжнародно-правове регулювання космічної діяльності набуло «законсервованого» характеру, більше того, кількість держав, що

¹ Малков С. П. Международное космическое право. — СПб., 2002. — С. 326.

² Андрушко І. П. Космічне право України: проблеми становлення та розвитку. — К., 2006.

визнали обов'язковість базових норм і принципів цієї діяльності, практично стабілізувалася на рівні 80-х років минулого століття¹.

У цих умовах національно-правові системи виявилися більш динамічними і здатними швидше реагувати на потреби сьогодення. Як результат — численні питання, поставлені практикою розвитку сучасної космонавтики, почали вирішуватись з використанням можливостей національного законодавства, у різних куточках планети почало з'являтися і швидко розвиватись національне космічне право². На сьогодні вже більше 20 держав світу мають певним чином сформоване національне космічне законодавство³.

Більше того, за браком адекватного міжнародно-правового регулювання відповідної діяльності в національному законодавстві починають вирішуватись і деякі питання явно не національного рівня: делімітації повітряного та космічного просторів⁴, підходів до вирішення спорів щодо прав інтелектуальної власності⁵, викорис-

¹ Дані щодо приєднання держав світу до основних міжнародних актів з космосу за останні роки див.: *Малышева Н. Р.* Космічне право: перспективи розвитку в міжнародному і національному правовому контекстах // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 1—2.

² Ми тут розглядаємо загальну тенденцію, абстрагуючись від того факту, що в деяких країнах, насамперед у США, мала місце зворотна хронологічна послідовність розвитку космічного законодавства, а саме: від національного до міжнародного космічного права, що було пов'язано, по-перше, з початком розвитку американської космонавтики одразу як комерційної галузі національної економіки, а по-друге, її появу у той період, коли ще не існувало міжнародного космічного права (кінець 50-х років ХХ ст.). Звідси — і відчутний вплив американської правової доктрини на розвиток міжнародного космічного права 60—70-х років.

³ *Космическое законодательство стран мира.* Тематическое собрание (на русском и английском языках) / Под ред. Н. Р. Малышевой Ю. С. Шемшученко. — К., 2001. — Т. 1: Общие вопросы космической деятельности. Государственное регулирование. — 448 с.

⁴ Див.: *Закон Австралії «Про космічну діяльність і для цілей, з нею пов'язаних»* № 123 від 21.12. 1998 р. // *Космическое законодательство стран мира.* Тематическое собрание (на русском и английском языках) / Под ред. Н. Р. Малышевой Ю. С. Шемшученко. — Т. 1. — С. 165—223; *Закон Республики Казахстан* від 6.01. 2012 г. «О космической деятельности» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: kazcosmos.gov.kz/ru/.../zakon-o-kosm-deyat.ht

⁵ *Закон Російської Федерації «Про космічну діяльність»* від 20 серпня 1993 р. № 5663-1 (з наступними змінами) // *Космическое законодательство стран мира.* Тематическое собрание (на русском и английском языках) / Под ред. Н. Р. Малышевой Ю. С. Шемшученко. — Т. 1. — С. 89—111; *Кодекс Сполучених Штатів Америки.* Розділ 35. Патенти. Частина II. Патентоспроможність винахо-

тання ресурсів Місяця та інших небесних тіл, демілітаризації космосу¹ тощо. Чи залишиться ця тенденція домінуючою в найближчому й віддаленому майбутньому? Чи можна провести вододіл між сферою регулювання національного і міжнародного космічного права? Видається, що відповіді на поставлені питання значною мірою залежать від того, як скоро відбудуться етапні зміни в розвитку міжнародного космічного права.

Одночасно слід зазначити, що певні орієнтири стосовно меж дії національного та міжнародного сегментів у космічному праві сформульовані вже сьогодні.

Так, базові договори з космосу містять ряд прямих вказівок щодо дії норм національного права при регулюванні космічної діяльності. Ключове значення при цьому має ст. VI Договору з космосу, згідно з якою держави несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, незалежно від того, провадиться вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами і за забезпечення того, щоб національна діяльність провадилася згідно з положеннями, що містяться в цьому Договорі. Діяльність неурядових юридичних осіб у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, має здійснюватися з дозволу і під постійним наглядом відповідної держави — учасниці Договору. Саме ця норма міжнародного космічного права потребує імплементації й розвитку в національному законодавстві. Саме на цьому стику: «державна відповідальність — приватна діяльність» — пласт найбільш широкої національної регламентації у відповідній сфері. Саме звідси сягають витoki таких правових інститутів національного космічного права як ліцензування суб'єктів космічної діяльності, реєстрація космічних об'єктів, сертифікація космічної техніки, страхування (особисте й майнове й відповідальності перед третіми особами), державна реєстрація і нагляд за укладанням зовнішньоекономічних договорів (контрактів) суб'єктами космічної діяльності, а також в необхідних випадках — державне забезпечення виконання відповідних зобов'язань, державний нагляд за безпекою польотів та інших форм використання космічної техніки, державний нагляд за

дів та видача патентів. — Глава 10. Патентоспроможність винаходів // Там само. — С. 329.

¹ Національна космічна політика США — 2006.

нерозповсюдженням ракетних технологій. І саме ці інститути в національному космічному праві слід першочергово розвивати, забезпечуючи при цьому баланс різнопланових інтересів: державних, приватних, політичних, економічних, при забезпеченні примату інтересів сталого збалансованого суспільного розвитку.

Договір з космосу, а саме його ст. VIII, містить ще один договірок для розвитку національного космічного права: національна юрисдикція і контроль над космічним об'єктом і над будь-яким екіпажем цього об'єкта під час їх перебування в космічному просторі зберігається за державою, до реєстру якої занесено космічний об'єкт. Усі суспільні відносини, які при цьому виникають, підлягають національному регулюванню. Право власності на космічні об'єкти і їх складові частини, що запущені в космічний простір, у тому числі знаходяться на космічному тілі, також відповідно до ст. VIII Договору з космосу підлягають регулюванню національним правом держави, до реєстру якої занесено відповідний об'єкт. Слід підкреслити, що поширення національного правового регулювання на відповідні відносини відображає суттєву специфіку космічного права порівняно з іншими галузями внутрішнього права держав. Ця специфіка пов'язана з тим, що на відміну від інших галузей внутрішнього права національне космічне право не обмежує сферу своєї дії територіальними межами держави, поширюючись на всяку діяльність із дослідження і використання космічного простору, незалежно від її дислокації: на Землі (на території відповідної держави), в повітряному просторі (цієї держави чи в такому, що підпадає під національний суверенітет інших держав або над відкритим морем), а також у космічному просторі (який має статус непривласнення і загальнолюдського надбання). Ця особливість сфери дії національного космічного права говорить про те, що її не можна розмежовувати з міжнародним космічним правом за територіальною ознакою здійснення космічної діяльності. Безумовно, схема ст. VIII Договору з космосу сьогодні видається спрощеною і такою, що успішно застосовується лише до суто національних космічних проєктів, яких сьогодні стає все менше. Однак це не означає, що питання статусу космічного майна і всього комплексу майнових відносин у процесі здійснення космічної діяльності можна виключати з напрямів розвитку національного сегменту космічного права.

До предмета національного космічного права повинні бути віднесені й деякі інші питання: правового статусу космонавтів (астронавтів), правового режиму космодромів та іншої наземної космічної інфраструктури, інтелектуальної власності тощо. За умови охоплення національним правом держав вказаних аспектів регулювання космічної діяльності, а також наявності широкої джерельної бази на чолі з головним нормативно-правовим актом у відповідній сфері можна вести мову про формування у внутрішніх правових системах держав самостійної галузі — космічного права. На думку І. Андрушка, така галузь на сьогодні практично сформувалась і в Україні¹.

Наявність прогалин у міжнародному космічному праві й заповнення їх національним законодавством найбільш розвинених космічних держав світу з наступним поширенням їх регулюючого впливу на міжнародно-правові відносини не може розглядатися як перспективний шлях розв'язання нагальних космічно-правових проблем, крім того, це неетично і несправедливо щодо інших держав, причому як космічних, так і некосмічних. І це є одним із найважливіших аргументів для початку розроблення третьої генерації міжнародного космічного права.

Шляхи прогресивного розвитку міжнародного космічного права: зміцнення чинних принципів чи втрата вже здобутого?

Наявність великої кількості нерозв'язаних проблем міжнародного космічного права висувають на передній план проблему виведення цієї перспективної галузі міжнародного права з кризи, надання «нового дихання» процесу її розвитку. Назрілим є початок нормотворчих робіт у напрямі створення третьої генерації міжнародного космічного права. На нашу думку, цього можна досягти шляхом започаткування широкомасштабного процесу кодифікації міжнародного космічного права на зразок того, що вже було зроблено чверть століття тому в міжнародному морському праві. Ідея необхідності розроблення всеосяжної Конвенції з космічного права не нова, вона вже неодноразово звучала в Юридичному підкомітеті Комітету ООН з космосу, в тому числі з боку делегації України. Ідея підтриму-

¹ Шляхи формування національного космічного права України // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. Науково-теоретичний журнал. — 2001. — Вип. 2. — С. 34–43.

ється значною частиною держав — членів Комітету. Дана пропозиція, однак, має протидію з боку делегацій США, Канади, Австралії, держав ЄС. Аргументація цих делегацій полягає тому, що початок розроблення такої Конвенції означатиме призупинення і навіть повне припинення процесу приєднання до чинних міжнародних договорів з космосу, який і без того йде дуже повільно. Водночас висловлюються побоювання, що в ході кодифікації можна втратити ряд важливих принципів і норм, які стали надбанням важких баталій і компромісних підходів 60–70-х років. І цей останній аргумент не є безпідставним.

На нашу думку, процес кодифікації міжнародного космічного права все ж треба починати. Водночас ці роботи не повинні вплинути на процес приєднання до базових договорів з космосу, вони мають відбуватись паралельно.

Основу всеосяжної Конвенції з космічного права, його «хребет» повинні скласти базові міжнародні договори з космосу, звичайно, в кодифікованому вигляді. Кодифікація означатиме усунення дублюючих положень, що текстуально переходили з одного договору в інший, а також розширення правової регламентації тих позицій, які в нині існуючому вигляді вже не задовольняють потреб сьогодення. Кодифікаційні роботи матимуть на меті також встановлення уніфікованої космічно-правової термінології, яка забезпечить одноманітне вживання термінів всіма державами-учасницями.

Крім суто систематизаційних робіт, розроблення всеосяжної Конвенції з космічного права має на меті врегулювання тих аспектів космічної діяльності, які поки що залишаються поза межами правового регулювання, або врегульовані лише схематично. Це, зокрема, питання охорони довкілля в процесі використання й дослідження космічного простору; це й нове, але вже актуальне питання регулювання космічного руху, яке набуває зростаючого значення у зв'язку з геометричним збільшенням об'єктів, що запускаються в космічний простір; це й питання міжнародно-правового запобігання поширенню «космічного сміття» і відповідальності за шкоду, яка може ним завдатися, та ін.

Дуже важливо, однак, у процесі таких робіт не втратити ті базові принципи, які сьогодні становлять підвалини міжнародного космічного права.

Без сумніву, в концептуальному опрацюванні шляхів і особливостей прогресивного розвитку міжнародного космічного права, а також становлення та вдосконалення національного космічного законодавства в сучасних умовах непересічною має стати роль доктринальних досліджень з космічного права, центром яких в Україні є Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.